

UOT 159.9.

Ayşən Fəxrəddin qızı İsmayılova
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi
Orcid: 0000-0002-9815-0757

Nərgiz Nazim qızı Niftəliyeva
Mingəçevir Dövlət Universitetinin
Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müəllimi
Orcid id: 0009-0002-9735-2055

ŞƏXSİYYƏT – PSIXOLOGİYA VƏ SOSIAL ANTROPOLOGİYANIN MODELİ KİMİ

Айшен Фахреддин гызы Исмаилова
преподаватель кафедры Педагогика и психологии
Мингячевирского государственного университета

Наргиз Назим гызы Нифталиева
преподаватель кафедры Педагогика и психологии
Мингячевирского государственного университета

ЛИЧНОСТЬ КАК МОДЕЛЬ ПСИХОЛОГИИ И СОЦИАЛЬНОЙ АНТРОПОЛОГИИ

Ayşen Fakhraddin Ismayilova
teacher of the Pedagogy and psychology department of
Mingachevir State University

Nargiz Nazim Niftaliyeva
teacher of Pedagogy and psychology department of
Mingachevir State University

PERSONALITY AS A MODEL OF PSYCHOLOGY AND SOCIAL ANTHROPOLOGY

Xülasə. Müasir dövrə qədərki zamanlara nəzər saldıqda şəxsiyyətin kimliyi daha çox onun doğulduğu cəmiyyətdə doğulduğu statuslar ətrafında müəyyənləşirdi. Dünyaya gəldiyi andan etibarən onun nə olduğu və necə olması ilə bağlı hər şeyi mühit müəyyən edirdi. Fərd ona verilən rol çərçivəsində formalaşır və öləne qədər bu çərçivədə görülürdü. Onun yaşamaqdan başqa bir çox alternativini yox idi. Modernləşmə ilə sonradan əldə oluna biləcək statuslar insanın şəxsiyyətini təyin edən əsas amilə çevrilib. Sözlərdən əlavə, şəxsiyyət sosial həyatı, mədəniyyəti, geyim, qeyri-verbal ünsiyyət forması olan məkan, istifadə olunan əşyalar, yemə və içmə vərdisləri, aksesuarlar və zinət əşyaları ilə formalaşır və təmsil olunur. Bu, şəxsiyyət anlayışını iqtisadiyyatdan sosiologiyaya, psixologiyadan antropologiyaya, sosiologiyadan hüquqa qədər bir çox elm sahəsi ilə əlaqəli edir. Şəxsiyyətin bu çoxölcü quruluşu və müxtəlif elm sahələrinin hər bir ölçü ilə məşğul olması şəxsiyyəti mürəkkəb və olduqca mübahisəli bir mövzuya çevirir.

Sosial antropologiyada şəxsiyyət sosial və mədəni reallığı ilə bağlı öz anlayışını ifadə edir. Başqa sözlə, fərdin özünü necə təyin etməsi, mənsub olduğu qrup tərəfindən necə formalaşması kimi elementlərdən ibarətdir.

Psixologiyada insan şəxsiyyət kimi qiymətləndirilərkən onun sosial tərəfi ön plana çəkilir. Psixologiyada şəxsiyyət fərdin obyektiv fəaliyyətdə və ünsiyyətdə əldə etdiyi və sosial münasibətlərin şəxsiyyətdə təmsil olunma dərəcəsini xarakterizə edən sosial keyfiyyətə aiddir.

Açar sözlər: *şəxsiyyət, sosial antropologiya, mədəniyyət, qrup, fəaliyyət, ünsiyyət*

Резюме. Когда мы смотрим на времена, предшествовавшие современной эпохе, личность человека в основном определялась статусом в обществе, в котором он родился. С того момента, как он пришел в мир, все о том, кем он был, определялось его окружением. Индивид формировался в рамках отведенной ему роли и рассматривался в этих рамках до самой смерти. У него не было другого выбора, кроме как жить. В условиях модернизации статусы, которые можно получить позже, стали основным фактором, определяющим личность человека. Фактор личности стал более актуальным по мере того, как эпоха становилась более современной. Помимо слов, личность формируется и репрезентируется социальной жизнью, культурой, одеждой, невербальными формами общения, пространством, используемыми вещами, привычками в еде и питье, аксессуарами и украшениями. Это делает концепцию идентичности актуальной для многих областей науки: от экономики до социологии, от психологии до антропологии, от социологии до права. Эта многомерная структура личности и тот факт, что каждое измерение изучается в разных областях науки, делают личность сложной и весьма противоречивой темой. В социальной антропологии идентичность выражает понимание социальной и культурной реальности. Другими словами, оно состоит из таких элементов, как то, как человек определяет себя, как его формирует группа, к которой он принадлежит. В психологии, когда человека оценивают как личность, на первый план выходит его социальная сторона. В психологии личность обозначает социальное качество, которое приобретает личность в предметной деятельности и общении, и характеризует степень выраженности социальных отношений в личности.

Ключевые слова: личность, социальная антропология, культура, группа, деятельность, общение

Summary. If we look at the times before the modern era, the identity of the person was mostly defined around the statuses he was born in the society where he was born. From the moment he came into the world, everything about what he was and how he was was determined by his environment. The individual was formed within the framework of the role assigned to him and was seen within this framework until his death. He didn't have much of an alternative but to live. With modernization, the statuses that can be obtained later have become the main factor that determines a person's personality. The personality factor became more relevant as the era became more modern.

In addition to words, personality is formed and represented by social life, culture, clothing, non-verbal forms of communication, space, objects used, eating and drinking habits, accessories and jewelry. This makes the concept of identity relevant to many fields of science, from economics to sociology, from psychology to anthropology, from sociology to law. This multidimensional structure of personality and the fact that different fields of science deal with each dimension make personality a complex and highly controversial topic.

In social anthropology, identity expresses one's understanding of social and cultural reality. In other words, it consists of elements such as how an individual defines himself, how he is formed by the group he belongs to.

In psychology, when a person is evaluated as a personality, his social side comes to the fore. In psychology, personality refers to the social quality that an individual acquires in objective activity and communication and characterizes the degree of representation of social relations in personality.

Key words: personality, social anthropology, culture, group, activity, communicatio

İnsanın sosial mahiyyətinin öyrənilməsinə ən böyük töhfə vermiş elmi fənlər arasında sosial antropologiyayı, psixologiyayı, o cümlədən sosial psixologiyayı və sosiologiyayı xüsusi qeyd etmək lazımdır. Onların hər birinin fənn spesifikliyi və tədqiqat metodologiyası ilə müəyyən edilən şəxsiyyət anlayışına öz yanaşması var.

Bu yanaşmalar arasındakı əsas fərq belədir: antropoloji yanaşma lap əvvəldən insanın təbiətinin və mədəniyyətdə universal və konkret olaraq insani mövcudluq yolu kimi ifadə olunan həyat formalarının öyrənilməsinə yönəlmişdir. İnsanın psixoloji təhlili cəmiyyətin inkişafı, emosiyaların, hisslərin, idrak və digər psixi pro-

seslərin məcmusunu əhatə edən onun “daxili dünyasının” öyrənilməsinə yönəlir. Sosioloji yanaşma isə öz növbəsində, insanı bir fərd kimi və onun sosial mühitlə münasibətlər sistemində təmsil olunan institusional formaları öyrənməyə yönəlmişdir.

Amma elə bir elmi bilik sahəsi var ki, orada bu fərq öz mənasını itirərək öz yerini insan təbiətinə kompleks baxışa verir. Söhbət təbiət və ictimai elmlərin tərkib hissələrini öz strukturunda birləşdirən əzsaylı insan elmlərindən biri olan antropologiyadan gedir. İnsana antropoloji baxış bütövlükdə və kompleks yanaşma ilə seçilir.

Müasir antropologiya mədəniyyətdə insanı öyrənən, insan varlığının müxtəlif aspektlərini açan bir sıra elmlərdəndir. Beynəlxalq ünsiyyətdə antropologiya bu gün ən çox antropologiyanın sosial-mədəni sahələrinə istinad edir. Müasir antropologiya insan haqqında sosial varlıq kimi çıxış edir. İnsan varlığının müxtəlifliyini öyrənərək, fəlsəfi, bioloji, linqvistik, sosial-mədəni və mədəni-psixoloji tədqiqatların geniş panoramasını təqdim edir. O, insan inkişafına həm gündəlik davranış strategiyalarını, həm də regional sosial-mədəni təcrübələri daxil edən perspektivdən baxır. Qlobal proseslər və yerli problemlər, planetar kimlik və bu dünyanı sözün əsl mənasında burada və indi dəyişən transmilli qarşılıqlı əlaqə axını hesab edir.

Cəmiyyət hər birinin müxtəlif maraqları və ehtiyacları olan fərdlərin birliyindən başqa bir şey deyil. Bu kontekstlərdə, əgər cəmiyyət yaşamaq istəyirsə, üzvlərinin fərdi maraqlarını bütövlükdə cəmiyyətin gözləntiləri ilə tarazlaşdırmağa nail olmalıdır. Buna nail olmaq üçün cəmiyyət mədəni standartlara riayət etməyi mükafatlandırır. Bir çox hallarda bu mükafatlar sosial təsdiqin müxtəlif formaları kimi görünür. [5, s.135]

Mövcud sosial-mədəni dəyişikliklərin əsas xüsusiyyətləri, məsələn, hərəkətilik, çeviklik, axıcılıq, axın vəziyyəti, mümkün olan məkan, müasir şəxsiyyət psixologiyasının diskurslarına nüfuz edir. Yeniləşmə və metodoloji axtarışların gizli ümumi elmi hərəkəti psixologiya problemlərini yenidən düşünən, fərdi inkişafın təhlilində müasirliyin sosial-mədəni dinamikasını nəzərə alan, kontekstualıq və keçidliliyi nəzərə alaraq insanı və dünyanı dərk edən çox spesifik yanaşmalarda özünü göstərdi.

Şəxsiyyət psixologiyasında antropoloji diskurs metodoloji yenilənmə vasitələrindən yalnız biridir. Sosial antropoloji baxış tək-cə mövcud normativlikdən kənara çıxan həyat və düşüncə tərzlərinin öyrənilməsinə, həm də mövcud tədqiqat paradigmasının diqqət mərkəzinə düşməyən dəyişikliklərin aspektlərini kəşf etməyə imkan vermir. Eyni zamanda şəxsiyyət psixologiyasında antropoloji yanaşma metodoloji, ümumi humanitar və çox xüsusi tədqiqat problemlərinin həllinə kömək edir. Çünki, ümumbəşəri qanunlar axtarışına meyilli olmasına baxmayaraq, şəxsiyyətə və onun həyat dünyasına müraciət edərək, psixologiya elmi çox vaxt etno-

grafik təsvirlərin insanın bütün həyatını onun varlığının kortəbii axınlarında tutmağa kömək etdiyi nadir hallarla məşğul olur. Antropoloji diskurs tədqiqatın makro və mikro səviyyələrini birləşdirərək antinomiyaların həllinə kömək edir, insan həyatındakı dəyişkənliyi və sabitliyi vurğulayır, panoramik görmə qabiliyyətini itirmədən, detallara nəzər salmağa imkan verir.

Ədəbiyyatlarda insanların həyat dünyasına diqqət yetirən iki antropologiyaya rast gələ bilərik: sosial antropologiya və mədəni antropologiya. İki terminin mövcudluğuna baxmayaraq, müasir antropoloqlar cəmiyyəti və mədəniyyəti bir-birindən təcrid olunmuş iki fenomen kimi öyrənməyin kifayət qədər çətin, daha doğrusu, qeyri-mümkün olduğunu qəbul edirlər. Buna baxmayaraq, sosial və mədəni antropologiya arasındakı fərq alim-antropoloqun müəyyən bir akademik ənənəyə və ya elmi məktəbə mənsubluğunun əlaməti olaraq qalır. Bu sahədə alimlər tərəfindən işlənib hazırlanmış ən mühüm mövzular arasında mədəniyyət, böyükələrin fəaliyyəti üçün uşaqlığın əhəmiyyətinin təhlili, mədəniyyət tipini müəyyən edən konkret şəxsiyyət tipidir.

Sosial antropologiya elmi keçmiş və indiki cəmiyyətlərdə yaşayan insanların müxtəlif aspektlərini öyrənir. İnsanların mədəni və fiziki quruluşunu araşdıran antropologiya bəşər tarixinin ən qədim dövrlərini işıqlandırmağa kömək edir. Bu elmin məqsədi insanları mədəni, sosial və bioloji müxtəlifliklərində dərk etməkdir. Bəşəriyyət yaranandan bəri icmaların müxtəlif şərtlərə necə uyğunlaşdığını, bu uyğunlaşma formalarının necə inkişaf edib dəyişdiyini, müxtəlif qlobal hadisələrin necə çevrildiyini görməyə və göstərməyə çalışır.

Mədəniyyət və şəxsiyyətin mədəniyyət antropoloqları milli xarakterin formalaşmasına təsir edən iki amil kimi mədəni model və uşaq tərbiyəsi təcrübəsini adlandırdılar. Sonuncu böyük diqqət çəkdi, çünki ilk illərdə öyrənmə nümunələrinin zamanla təsirini davam etdirdiyinə inanılır. Şəxsiyyətin əsas quruluşunu və milli xarakter strukturunu əvvəlcədən müəyyən edən təhsil təcrübələridir.

İnsanın yer üzünün istənilən yerində yaşamaq azadlığı onun fiziki quruluşuna, davranışına və mədəniyyətinə köklü şəkildə təsir edib. Beləliklə, bütünlüklə tək bir növə aid olmasına baxmayaraq, indiki insanlar bir çox heyvan nö-

vündən fərqli fiziki quruluşa malikdirlər. Eynilə, insan mədəniyyətləri və dilləri hər yerdə geniş şəkildə oxşardır, lakin təbiətdəki və fiziki mühitdəki fərqlər, digər qruplarla əlaqə və hər bir insan qrupuna xas olan tarixi hadisələr daim təəccüblü mədəni və dil fərqlərinə səbəb olur.

Mədəniyyətin daxili ardıcılığı yalnız fərdin problemlərin öhdəsindən gəlmək qabiliyyətinin yüksəldiyi dərəcədə davam etdirilə bilən bir məsələ idi. Bu baxımdan problemləli mədəniyyət elementləri zaman keçdikcə ya dəyişərək, ya da başqa bir forma çevrilərək bu daxili ardıcılığın bərpasına xidmət edəcək şəkildə mövcud ola bilər. [2. s. 54]

Sosial antropologiya etnik antropologiyanın nailiyyətləri əsasında inkişaf edir. Sosial antropologiya insanın onun əhatəsində olduğu mədəniyyətlə qarşılığını öyrənir. Ümumilikdə mədəniyyət anlayışını bilmədən onun funksiyasını, istiqamətini, rolunu qiymətləndirmədən insanın mədəniyyətlə qarşılıqlı təmasını düzgün səciyləndirmək olmaz. İnsan mədəniyyətdən kənarında deyil, fərd mədəniyyətin daşıyıcısıdır. Hansısa mədəniyyəti təmsil edən eyni zonada mədəniyyəti yaradan da elə insanın özüdür. Deməli sosial varlıq kimi insan həm öz daxilində hansısa mədəniyyəti daşıyır. Eyni zamanda müəyyən mədəni mühitdə fəallıq göstərir. Sosial antropologiya məhz fərdin əhatə olunduğu mədəniyyətlə münasibətini öyrənir. Məhz buna görə də bu elmin əsas açar termini “mədəniyyət”dir. Mədəniyyət anlayışı çox aspektlidir. O həm tarixi, dini, fəlsəfi mənada izah olunur. Mədəniyyətin insanın yaratdığı maddi və mənəvi nemətlərin məcmusudur. Mədəniyyət insanların birgə fəaliyyətinin ümumi məcmusudur. Bu birgə fəaliyyətdə həm neqativ, həm də pozitiv hadisələr olur. Tədqiqatçılar mədəniyyət və sivilizasiya anlayışlarını bir-birindən fərqləndirirlər. Sivilizasiya konkret zaman kəsiyində insanın fəaliyyətini əhatə edir. Bu fəaliyyətdə mütərəqqi proseslərlə yanaşı, demoqrafik partlayışlar, müharibələr, kütləvi qırğınlar və s. fəlakətlər də başlayır. Lakin, ekoloji problemlərin qabardığı müasir sivilizasiyalardan fərqli olaraq mədəniyyət yalnız mütərəqqi prosesləri nəzərdə tutur. Beləliklə, mədəniyyət termini insanın birgə fəaliyyətinin bir tərəfini pozitiv təcrübəsini ifadə edir. Sosial antropologiyanın tədqiqat obyekti müəyyən sosial və təbii əhatədə götürülmüş in-

san təşkil etsə də, sosial mühit əslində sosioloji birliklərlə öyrənir və sosial insanın müəyyən sosial qruplara, təbəqə və siniflərə bölünmüş halda tədqiq edir. Bu mənada sosial antropologiyanın açar kateqoriyası cəmiyyətdir. Sosial antropologiyanın tədqiqat obyektinə coğrafi şəraitdə daxildir. Çünki, hər hansı bir mədəniyyət müəyyən coğrafi mühitdə formalaşır. Məsələn, sərt şimal iqlimində yaşayan etnosun yaşayış evləri, geyim tipləri, bununla bağlı dini görüşləri isti cənubda yaşayan xalqlardan tamamilə fərqlənir.

Bununla belə, status və rol anlayışları şəxsiyyətin özünün mahiyyətini – insanın bir fərd kimi sərbəst, müstəqil və məsuliyyətli fəaliyyət göstərmə qabiliyyətini, yəni status-rol məhdudiyyətlərindən və normativ tənzimləmələrdən kənar çıxmaq qabiliyyətini əhatə etmir.

İnsanın sosial həyatda yeri təsadüfən, doğuşla, şəraitlə ona verilir, təyin oluna bilər. İnsanın həyatda yerini öz iradəsinə və azad, şüurlu seçiminə görə özü seçmək, tapmaq, fəth etmək olar. Bu vəziyyətdə, subyektin həyatda mövqeyini seçməsindən, şəxsi müqəddəratını təyin etməsindən danışirlər. Vəzifə insanın bir fərd kimi ən bütöv xüsusiyyətidir. Şəxsiyyət həyatda, cəmiyyətdə, mədəniyyətdə öz yerini sərbəst, müstəqil və məsuliyyətlə müəyyən edən şəxsdir. Buna görə də şəxsiyyət tamamilə sosial-mədəni formalaşmadır. Şəxsiyyət özünü sərbəst müəyyən edən, mədəniyyət məkanında və tarix dövründə öz mövqeyini inkişaf etdirmiş subyektdir.

Ancaq başqaları ilə münasibətlərdə birdəfəlik mövqə tutmaq mümkün deyil. Mövcudluğun hər anında azad və müstəqil seçim ehtiyacı, başqaları və özü qarşısında öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımağın qaçılmazlığı yenidən yaranır. Ona görə də şəxsiyyət birdəfəlik formalaşmış keyfiyyət, vəziyyət, struktur və ya səviyyə deyil. Şəxsiyyət hərəkət tərzidir, varlıq tərzidir, hərəkət predmetidir.

Deməli, insan hər dəfə özünü bir şəxsiyyət kimi təsdiq etməli, məktəb yaşından tutmuş qocalığa kimi öz mövqelərini seçməli və müdafiə etməlidir. Şəxsiyyət insan varlığının spesifik bir yoludur, lakin məcburi deyil. Bir insan fərdi şəkildə yaşamaya bilər: o, məsələn, fərdi, subyektiv şəkildə, mənəvi üstünlükləri və hərəkətləri ilə yaşaya bilər.

Hər bir fərd öz mədəniyyəti ilə inteqrasiya olunmuş və cəmiyyət tərəfindən mənimsənilmiş

şəxsiyyətini yaradır. Hər bir cəmiyyətdə fərdi düşüncə, davranış və münasibətdə ümumi oxşarlıq və ardıcıl inteqrasiya baş verir.[1, s.102]

İnsan bəşər mədəniyyətində mövcud olan mənfi norma və dəyərlər üzərində özünü təsdiq edə bilər. Ona görə də şəxsiyyətə yalnız müsbət işarə ilə baxmaq olmaz. Bu, xüsusilə tarixi şəxsiyyətlər adlanan əsərlərdə özünü büruzə verir. Onların arasında çoxlu qəhrəmanlar və mütərəqqi şəxsiyyətlər, eyni zamanda çoxlu bədxahlar və qaranlıq şəxsiyyətlər var.

Fərd elə bir insandır ki, ona bənzər başqaları ilə münasibətdə, konkret sosial icmalar çərçivəsində müəyyən funksiyaları yerinə yetirir, öz fəaliyyətində sosial əhəmiyyətli xassələri və keyfiyyətləri həyata keçirir. Ona görə də şəxsiyyət anlayışı həm təbiətinə, həm mahiyyətinə, həm də xarakterinə görə sosial-fəlsəfi mənə daşır.

Aydındır ki, hər bir insanın özünəməxsus dəyərləri, davranış motivləri, sosial münasibətləri, maraqları və s. Ancaq yalnız onların arasında əksər insan qruplarına xas olan tipikləri müəyyən etməklə müəyyən cərəyanların hərəkətlərini, qanunauyğunluqların mövcudluğunu aşkar etmək mümkündür ki, bu da öz növbəsində müəyyən nəticələr çıxarmağa və həm nəzəri, həm də praktik xarakterli tövsiyələr verməyə imkan verir.

Şəxsiyyət məkanı insanın sosial davranışının, hərəkətlərinin məkanıdır, yəni şəxsiyyət hərəkətlər vasitəsilə təzahür edir və formalaşır. İnsana sərbəst, müstəqil və məsuliyyətli seçim aktını həyata keçirməyə, öz mövqeyini müdafiə etməyə imkan verən hərəkətləri yerinə yetirmək imkanı verən şəxsiyyətin psixoloji formalaşması subyektivliyin xüsusi səviyyəsini və xüsusi strukturunu təşkil edir. Bu baxımdan, insanın subyektivliyi, qabiliyyətləri və psixi həyatının mexanizmləri fərdin psixoloji formalaşmalarına onların xüsusi ilkin şərtləri kimi daxil edilir.

Şəxsiyyətin formalaşması prosesində insan bir neçə mərhələlərdən keçir: uyğunlaşma (inkışafın ilkin mərhələlərində) – sosial dəyərlərin, qayda və davranış normalarının nisbətən konfliktsiz mənimsənilməsi prosesləri ilə əlaqələndirilir; fərdiləşdirmə – genetik olaraq müəyyən edilmiş şəxsiyyət amillərinin inkışafı baş verir; fərdi xüsusiyyətlərin və sosial normaların inteqrasiyası.

Geniş mənada insan şəxsiyyəti biogen, sosiogen və psixogen elementlərin ayrılmaz birliyidir.

Şəxsiyyətin sosial “ölçüsü” insanın böyüdüüyü və iştirak etdiyi icmaların mədəniyyətinin və quruluşunun təsiri ilə müəyyən edilir. Şəxsiyyətin ən mühüm sosiogen komponentləri onun müxtəlif icmalarda (ailə, məktəb, həmyaşıdlar qrupu) yerinə yetirdiyi sosial rollar, eləcə də subyektiv mən, yəni başqalarının özümüz haqqında təsəvvürlərindən yaradılmış özümüz haqqında təsəvvürlər toplusudur.

Şəxsiyyətin mahiyyəti insanın digər insanlarla münasibətlərindəki mövqeyinin və mövqeyinin öyrənilməsində, onun həyat məqsədlərində və onların arxasında duran motivlərdə, ümumi məqsəd və vəzifələrə münasibətdə davranış üsullarında və fəaliyyət vasitələrində aşkar edilir.

Şəxsiyyət anlayışı mövqə anlayışı və bununla bağlı sosial rol və sosial status anlayışları ilə sıx bağlıdır. Rol, müəyyən bir sosial qrupun strukturunda bir insanın gözlənilən davranışına uyğun gələn bir proqramdır və bu, onun cəmiyyətin həyatında verilmiş, sərbəst olmayan bir şəkildə iştirakıdır. Vəziyyət müəyyən edilmiş sosial münasibətlər sisteminə daxil olan bir insanın davranışını təsvir edir, burada ona fəaliyyət yeri və metodu, bir növ normativ davranış təyin olunur. Status sistemində həmişə münasibətlərimizi və hərəkətlərimizi tənzimləyən normalar mövcuddur.

Antropoloqlar həmişə qeyri-institusional reallığın dərin qatlarına nüfuz edərək müxtəlif sosial-mədəni hadisələrin köklərini axtarırlar ki, bunlar da diffuz, strukturdan əvvəlki və əsasən şüursuz xarakter daşıyır. Müəyyən bir sosial təşkilatın xarici fəsadının arxasında insanların sinkretik əlaqəli hərəkətləri, təcrübələri və zehni hərəkətlərinin təcrid olunmuş komplekslərini kəşf etməyə çalışırlar.

Bununla belə, şəxsiyyətin formalaşdığı və inkışaf etdiyi obyektiv mövcud mədəni formaların təhlili onun təbiətini başa düşmək üçün kifayət deyil. Bir sıra antropoloqların fərdin yaşadığı cəmiyyətin mədəni kontekstindən asılı olaraq dəyişən psixoloji strukturunun öyrənilməsinə müraciət etmələrinin səbəbi də budur.

Beləliklə, şəxsiyyətin öyrənilməsinə antropoloji yanaşma koqnitiv mənada, bir tərəfdən, fərdin formalaşdığı obyektiv mövcud həyat formalarının inteqrasiyasına, digər tərəfdən, şəxsiyyətin mədəni cəhətdən müəyyən edilmiş struktur və tipoloji xüsusiyyətlərinə yönəldilmişdir.

Ümumiyyətlə, sosial antropologiya fərd daha doğrusu, fərdin ümumi varlığı prizmasından öyrənir. Buna görə də o, müəyyən etnik qrupun və ya icmanın həyatında mədəni universalların təzahürü ilə maraqlanır. Digər elmlərdən fərqli olaraq, antropologiya şəxsiyyətin inkişafının bütün sosial-mədəni kontekstini nəzərdən keçirir və sosiologiyadan fərqli olaraq mədəniyyətin simvolik təbəqələrində kök salmış psixikanın dərin strukturlarının öyrənilməsinə əhatə edir.

Şəxsiyyət sosial anlayışdır, insanda fəvqəltəbii və tarixi olan hər şeyi ifadə edir. Şəxsiyyət anadangəlmə deyil, mədəni-sosial inkişaf nəticəsində yaranır.

Uşaq doğulduğu gündən valideynlərin statusu və vəziyyətindən, iqtisadi, siyasi və hüquqi mövqeyindən, peşəsindən, təhsilindən və s.-dən asılı olaraq müəyyən ictimai mühitdə formalaşır. Ailənin maddi və mənəvi həyat səviyyəsində əmələ gələn kəskin dəyişikliklər şəxsiyyətin formalaşması şəraitinə bilavasitə təsir göstərir. [3, s.133]

Şəxsiyyət xüsusiyyətləri ilə bağlı nəticələr bu şəbəkəni təşkil edən digər insanların davranışlarının proqnozlaşdırıla bilməsini təmin etmək və sosial dünyanı başa düşülən etmək üçün yüksək funksional bir mənbədir. Şəxsiyyəti təkamül nöqtəyi-nəzərindən tədqiq edən psixoloqlar qeyd edirlər ki, şəxsiyyətin əsas xüsusiyyətlərini başa düşmək və ayırd etmək səyi sosial qarşılıqlı əlaqəni asanlaşdırmaq və tənzimləmək funksiyasına malikdir. [4, s. 73]

Beləliklə, psixologiyada şəxsiyyət inkişaf etmiş vərdislər və üstünlüklər, psixi münasibət və ton, sosial-mədəni təcrübə və qazanılmış biliklər, insanın gündəlik davranışını və cəmiyyət və təbiətlə əlaqələrini müəyyən edən psixofiziki xüsusiyyətlərin və xüsusiyyətlərin məcmusu, arxetipidir. Bəzi hallarda şəxsiyyət müxtəlif vəziyyətlər və sosial qarşılıqlı əlaqə qrupları üçün hazırlanmış “davranış maskalarının” təzahürünün nəticəsi kimi başa düşülür.

Bu gün elmdə “şəxsiyyət” sözü insanın xüsusi keyfiyyəti və ya xüsusiyyəti deməkdir. Şəxsiyyət bir insanı onun sosial əlaqələri və münasibətləri, yəni digər insanlarla münasibətləri baxımından xarakterizə edir. Nəticə etibarlı ilə şəxsiyyət anlayışı insanın özünəməxsus mövcudluğunu ifadə edir – cəmiyyətin üzvü, müəyyən sosial qrupun nümayəndəsi kimi. Şəxsiyyət

psixologiya və sosial antropoloji prinsipin həyata keçirilməsinin yeni versiyasında, insanın psixoloji bilik sistemində formal qnoseoloji quruluşun öhdəsindən gəlməyə, insana yeni rəşional yanaşma qurmaq cəhdinə çevrilmişdir. Şəxsiyyət amilinin formalaşmasında qrupların, mədəniyyətin, daxil olduğu cəmiyyətin və ünsiyyət sferasının rolu danılmazdır. Şəxsiyyət tədqiqatına çoxlu sayda yanaşma var. Bu, hər hansı bir təcrübənin yalnız müəyyən bir sahəyə aid olduğu bir sahədə tamamilə təbiidir, obyektin özünün mürəkkəbliyi ilə hər hansı müqayisədən tamamilə kənardır. Şəxsiyyəti struktur vasitəsilə və ya fizioloji reaksiyaları nəzərə almaqla və ya şəxsiyyətin əqli, fiziki aspektlərinin əlaqəsi ilə nəzərdən keçirmək imkanı var.

Əvvəlcə yalnız təbii psixi funksiyaları ehtiva edən doğulmuş fərd zaman keçdikcə cəmiyyətə qoşulduqca ictimailəşir yəni, şəxsiyyətə çevrilir. Bununla yanaşı, sosial-mədəni mühit şəxsiyyətin inkişafını qidalandıran, onun rollarını, dəyərlərini, sosial normalarını aşılaman mənbədir. İşimizdə müəyyən etdik ki, şəxsiyyət sosial və antropoloji cəhətdən şərtlənən, təbiətə sosial əlaqələrdə və münasibətlərdə özünü göstərən, insanın mühüm əhəmiyyət kəsb edən əxlaqi hərəkətlərini müəyyən edən psixoloji xüsusiyyətləri sistemində qəbul edilən bir insandır.

Problemin aktuallığı. Şəxsiyyət problemi elmin müxtəlif sahələrində çalışan alim və mütəfəkkirlərin illərlə diqqət mərkəzində dayanan mühüm problemlərdən biri olmuş və müasir dövrdə də öz aktuallığını saxlamaqdadır. Müasir psixologiyada şəxsiyyət, onun fəallığı, formalaşması, strukturu kimi məsələlər, ümumiyyətlə şəxsiyyət anlayışının mahiyyəti barədə müxtəlif fikirlər irəli sürülür. Bu bir daha həmin problemin mürəkkəb və çətin olduğunu təsdiq edir. Psixologiyada və sosial antropologiyada insan şəxsiyyət kimi qiymətləndirilərkən onun sosial tərəfi ön plana çəkilir. Şəxsiyyət amili dövr müasirləşdikcə daha da aktuallaşmağa başlayıb.

Problemin elmi yeniliyi. Şəxsiyyət sosial və antropoloji cəhətdən şərtlənən, təbiətə sosial əlaqələrdə və münasibətlərdə özünü göstərən, insanın mühüm əhəmiyyət kəsb edən əxlaqi hərəkətlərini müəyyən edən psixoloji xüsusiyyətləri sistemində qəbul edilən bir insandır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalədə qeyd olunan fikirlər ali təhsil məktəblərində dərs deyən müəllimlər və geniş ictimaiyyət üçün aktualdır.

Ədəbiyyat:

1. Atatürk Üniversitesi. Sosyal Antropoloji / Atatürk Üniversitesi. – Erzurum, – 2012. – 311 s.
2. Aydın, S. Antropoloji. / S. Aydın, Y.S. Erdal. – Anadolu Üniversitesi, – 2007. – 258 s.
3. Bayramov, Ə. Psixologiya / Ə. Bayramov. Ə. Əlizadə. – Bakı, – 2009. – 620 s.
4. Karakelle, S. Psixoloji / S. Karakelle. – İstanbul Üniversitesi, – 2016. – 254 s.
5. Haviland, W. Kültürel antropoloji / W. Haviland., H. Prin., D. Walrath , McBride B., – İstanbul, – 2008. – 442 s.

E-mail: ismayilzade_omer@mail.ru
nniftelieva@list.ru

Rəyçilər: *ped.ü.fəls.dok*, **S.Ə. Məmmədov**,
ped.ü.fəls.dok, **K.H. Cabbarova**

Redaksiyaya daxil olub: 18.09.2023